

תרבות יהודי ספרד ושירתם לאור ממצאי הגניזה

עזרא פליישר

הדברים דלהלן מכוונים לבדוק את תרומת הגניזה להבנת ראשית שירתנו בספרד, כלומר לעיון בדרך שבה סייעה גניזת קאהיר להבין לעומק את פליאת התהוותה הפתאומית לכאורה של התרבות היהודית בספרד, אשר השירה (בפרט שירת החול) היא אולי סמלה המובהק ביותר.

מוכן הדבר, שהגניזה תרמה תרומה נכבדת גם לידיעת שירתנו בספרד. כמעט שאין צריך לומר בנושא הזה מלה. כבר לפני שלוש-עשרה שנים, ב־1976, מנה מורנו פרופסור חיים שירמן ע"ה, בהרצאה שנשא בכינוס לחקר הגניזה מטעם אוניברסיטת תל-אביב, חלק מן הרכוש המגוון שהורישה לנו הגניזה בתחום הזה.¹ חוקר בן-ימינו כמעט שאינו יכול לתאר לעצמו איך היה תחום מחקר זה נראה אילמלא הגניזה ותרומתה. רק מי שמעיין בכתביהם של החוקרים בני המאה הי"ט, ובתוכם גדולי עולם, ורואה אותם משפשפים את קצת אגורות הבדיל שבאמתחתם, מנסים בדי עמל, ולשוא, לצרף אותן לאיזה חשבון, יכול להבין מה ערכה האמיתי של התרומה הזאת.

הנה אמת כי יצירתם של גדולי משוררינו הספרדים, שמואל הנגיד, שלמה אבן-גבירול, משה אבן-עזרא, יהודה הלוי ואברהם אבן-עזרא, וכן גם חיבוריהם בתורת הלשון של ראשוני מדקדקינו בספרד, מנחם בן-סרוק ותלמידיו, דונש בן-לבראט, יהודי בן-ששת, יהודה חי'ג' ויונה אבן-ג'נאח, נשתמרו בידינו ממקורות שמחוץ לגניזה. אבל החיבורים הללו, וכן גם שאר רוב שרידי יצירתם של גדולי ספרד הקדומים, הלא הם השאלה עצמה, לא התשובה עליה. כי מי שמתכוון בחיבורים הללו, ולו התכוונות מועטת, אי אפשר שלא יחוש שהם מעמידים לפנינו חידוש עצום בתולדות התרבות היהודית של ימי-הביניים, מהפכה שלא היתה כדוגמתה עד לעת החדשה, לא לפני כן ולא אחרי כן, אם לא מכוחה. תופעות מסוג זה אפשר כמובן להעמיק בידיעת פרטיהן, אבל לעולם אין הן מתפרשות מעצמן. הן חידה, שהמעמיק בה חייב לשאול לפתרונה.

על-פי דברים שנאמרו בי"ח באדר א' תשמ"ט (23.2.1989) בבית יד יצחק בן-צבי בירושלים, בהרצאה השנתית לזכר פרופ' ש"ד גויטיין ע"ה.
פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.
1 עיין: שירמן, שירת.

כאמור, כבר ברמה הפשוטה של ידיעת העובדות היטיבה עמנו הגניזה בלא שיעור. היא באה ומילאה כמה פערים גדולים בין האיים הללו של הישגי תרבות גדולים, והרחיבה וגיוונה בשפע גדול של ממצאים את נוף התקופה. כבר בשנות השלושים של המאה שלנו הביאו איתם מחקריו של פרופ' שירמן מן הגניזה צרורות צרורות של שירי חול ופיוטים משל משוררים בני דורם של משה אבן-עזרא ויהודה הלוי,² ואזור הפסגות של התקופה הקלאסית של שירתנו כספרד נתאכלס לפתע שפע של דמויות חיות וממללות, שאילמלא הגניזה לא היינו יודעים אלא את שמותיהן. חומר עשיר ומגוון הוסיף על זה שירמן באנתולוגיה הגדולה שלו 'שירים חדשים מן הגניזה', שפירסם בירושלים בשנת תשכ"ו, ושהביא בה, לבד משירי חול ופיוטים ספרדיים ששם מחברם נקרא עליהם — הרבה חומר אנונימי, ובתוך זה צרור הגון של שירי-אזור חילוניים, חלק מהם נדירים ביופיים, שנתנו לנו לראשונה מושג אמיתי על היקף היצירה בתחום הזה ועל רמתה. נוספו על זה גילוייו המסעירים של ש"ד גויטיין ע"ה בקורות חייו של בחיר בניה של ספרד וגדול משוררי האומה, ר' יהודה הלוי, ובתוך זה שפע ידיעות מפורטות על אורחות חייהם של משכילי ספרד היהודים ופרטים מרגשים על מסעו של המשורר הגדול למזרח, על שהייתו במצרים והפלגתו לבסוף לארץ-ישראל, המאפשרים לשחזר את תנועותיו בתקופה ההיא כמעט מיום ליום, בחיות מפליאה, שכמעט אי אפשר לשער מליאה ממנה.³ הנה העובדה שאנו יכולים לחזות בעינינו, בזכות הגניזה, את עצם כתיבת-ידו הזוהרת של גדול משוררינו היא מן הנפלאות שאומה כשלונו כמעט לא יכלה לקוות שתרחש לעולם.⁴ אבל מעבר להתפעלות ולברכה על הנס, נפלאה היא יכולתנו לוודא על-פי תעודות אותנטיות של משיחים לפי תומם את גדול ההערצה שהקיפה את המשורר במצרים (והוא סוף-סוף משורר בלבד, לא רב ולא פוסק ולא שר גדול), שהרי היא גם יכולתנו להעריך נכונה את מעמדה של השירה העברית הספרדית בעולמם של ישראל בעת ההיא.⁵ ועדיין אין כאן אלא מקצת ממה שהעשירה הגניזה את ידיעתנו בקורותיה וביצירתה של ספרד היהודית הקלאסית.

אבל מצד הבנת מהותה של האסכולה, מצד הבנת ייחודה הסגולי, חשובות מאלו (אם אפשר) תרומות הגניזה לאיכלוסה של מפת ספרד בראשיתה, בחמישים השנים הראשונות של קיומה, משנת 950 לערך עד שנת 1000, כי הבנה דקה בהווייתה של אסכולה ספרותית מושגת בקושי רב על-פי בדיקת עידן הבשלות שלה. והנה דווקא מתנובת יצירתה של ספרד העברית בראשיתה לא נותר בידינו במקורותינו המסורתיים

2 עיין: שירמן, המשוררים. בסך הכל נדונים במאמרים הללו קורותיהם ויצירתם של לא פחות מ-51 משוררים.

3 רשימת מאמרי ש"ד גויטיין הנוגעים לחקר קורות חייו של ר' יהודה הלוי על-פי ממצאי הגניזה — ראה: שירמן, לתולדות, עמ' 341.

4 אגרות בעצם כתיבת-ידו של יהודה הלוי — עיין: גויטיין, אוטוגרפים; גויטיין, אוטוגראף; וראה לעניין זה: שירמן, לתולדות, עמ' 321-323.

5 לעניין זה עיין גם: יהלום, שירה.

אלא מעט חומר. כאן נתנה לנו הגניזה במתנה את שרידי הדיואן של יצחק אבן-כילפון.⁶ מי שהיה, כפי שמעיד בו משה אבן-עזרא, 'משורר בה"א הידיעה', כלומר מקצוען, והיה, על-פי תודעת הספרדים עצמם, ראשון למעמד הזה.⁷ הוא כבש לשירה מקום של עצמאות מוכרת בספרד ועשה את השירה סחורה שיש לה מחיר בשוק, ואת עצמו — ספק מוכר של סחורה זו. עכשיו אנו יודעים, גם זאת בזכות הגניזה, שיצחק אבן-כילפון היה גם יצואן מוכשר. הוא מכר את סחורתו לא רק בספרד, אלא גם במגרב, גם במצרים וגם בסוריה.⁸ גם אם אפשר ששיריו לא היו הראשונים מתוצרת ספרד שהגיעו לאזורים הללו — סביר לומר שהם הוציאו מוניטין למוצר, וכרגיל, עוררו את יצר החיקוי של יצרנים מקומיים לעשות כמתכונתו.

הגניזה הציבה על מפת ספרד במחצית השנייה של המאה העשירית (אנו מתקדמים, מבחינה כרונולוגית, מן המאוחר אל המוקדם), במלאות מפליאה, את דמותם של שני משוררים נוספים, אחד גדול ואחד חשוב, שבלעדיהם היינו חסרים חוליה בעלת חשיבות מכרעת בשיחזור השרשרת של התפתחות שירתנו במרכז הזה. שניים אלה, יוסף אבן-אביתור ויצחק אבן-מר-שאוּל, בני דור אחד היו, ובעולם אחד צמחו, אבל שונים היו זה מזה במידה שאין כיוצא בה אפילו אצל שני אחים. אבן-אביתור, שהגניזה חימשה את מספר פיוטיו הידועים (צונן כבר מנה למעלה ממאה מהם), הוא היחיד בין פייטני ספרד שיצירתו מובאת בגניזה לא רק בהעתקות מאוחרות, אלא גם בעשרות כתבי-יד אוטוגרפיים.⁹ יצירתו הכבירה מבטאת מן הסתם את התפרצות הגעש האחרונה של העוצמה הקמאית של הפיוט הקדם-ספרדי. הדבר פאראדוקסאלי הוא, שהרי האיש ספרדי היה וכמעט ראש ישיבה של קורדובה, ומקורב בנעוריו, כפי שאנו יודעים עכשיו (שוב מן הגניזה), אל חסדאי אבן-שפרוט.¹⁰ ר' יוסף אבן-אביתור משורר ספרדי קדם-ספרדי היה, אבל הגניזה שמרה, בשוליה, גם על סימני ההיכר הספרדיים של יצירתו,¹¹ שאם כי מעטים הם, חשיבותם רבה, כי גם הפן הספרדי של הווייתו אינו ספרדי שגור. כי מה, דרך משל, דינו של קטע זה ממנו, שפורסם כבר לפני שישים שנה, ושלושנו (שאני מקצרה) כך:

- 6 על קורות גילוי הדיואן של יצחק אבן-כילפון — עיין שירמן, משורר. שיריו המלוקטים — ראה: אבן כילפון.
- 7 ראה: רמב"ע, עמ' 59. במקור: 'אלשער באלאטלאק' (שם, עמ' 58, שורה 37). משה אבן-עזרא מציין בו שלא היה עוד כמוהו בקרב משוררי היהודים איש אשר אהז בשירה לאומנות לו והחזיק בפיוט כמקור פרנסה, ורצה לקבל שכר בעדו.
- 8 כמה משיריו של יצחק אבן-כילפון מוקדשים, כעדות הכותרות הערביות שעל גביהם, לנדיבים מבני צפון-אפריקה, מצרים וסוריה.
- 9 דוגמה לכתיבת-ידו של יוסף אבן-אביתור ראה: שירמן, השירה, מול עמ' 48. ר' יוסף שהה שנים רבות בפוסטאט, עיר הגניזה, ומכאן ריבוי האוטוגרפים שלו שהגיעו לידינו. מכתבת-ידו של ריה"ל הגיעו אלינו אגרות בלבד. אין בידינו אפילו שיר אחד שלו בעצם כתיבת-ידו.
- 10 לעניין זה — עיין פליישר, לתולדות, עמ' 210 ואילך.
- 11 ראה: פליישר, בחינות.

אָנִיָּה וְתֹאנִיָּה תִּסְכְּנָה מְרֵאשׁוּתִי
 בּוֹקָה וּמְבוֹקָה תִּמְרוּטְנָה שְׁעֵרוֹתִי
 גְּעָרָה וּסְעָרָה תִּכְלִינָה גְבוּתִי
 דְּלִקְתָּ וְאֵשׁ מִשְׁקַת תִּיבְשֶׁנָּה כְּבוֹתִי
 הַשְׁחַת וְהִקְדַּחַת תְּצַמְקֶנָּה לְסִתּוֹתִי
 וְהִצְרַעַת וְהִתּוֹלַעַת תִּלְהַבְנָה לְחִיּוֹתִי

תְּסוּבְּכֶנָּה קְלָלוֹתִי מְרֵאשׁוּתִי וְעַד עֲקוּבוֹתִי

אָמֵן סְלָה¹²

כשש מאות שנות פייטנות מזרחית לא הותירו לנו מורשה טקסט כזה! שירים מן הסוג הזה אינם, כמובן, שיא ההישג האמנותי, אבל הם חשובים לנו, מפני שיש מהם עדות על שימוש בלשונות של שיר לצרכי חולין, שלא על דרך הערכים, לא מצד הצורות, לא מצד הלשון ולא מצד דרכי השיר.

מעזבונו של יצחק אבן-מר-שאל¹³ בן-זוגו של אבן-אכיתור, הכיאה הגניזה את שיר החשק הספרדי הראשון, כלומר את הדוגמה הקדומה ביותר של סוג-שירה שהוא המרוחק ביותר באופיו מן המסורת הקדומה של השירה העברית. בשיר הזה, המשורר מתנה את חשקו לנער יפה, המייסר אותו באדישות שהוא מפגין כלפי חיזוריו הנואשים. השיר היה מפורסם בשעתו, ובית ממנו מצוטט לעניין שבתחום חקר הלשון, בספר הרקמה של ר' יונה אבן-ג'נאח.¹⁴ תחילתו כך:

צָבִי חֲשׂוּק בְּאַסְפִּמְיָה / נָתַנּוּ רַב עֲלִילָיָה
 וְהִמְשִׁילוּ וְהִשְׁלִיטוּ / עָלַי כָּל חַי וְכָל חַיָּה
 יְפֵה תֹאֵר פְּרִיחַ / עָלַי קוֹמָה יְפֵהפְיָה
 וְתִלְתְּלִיּוֹ כְּאַרְגָּמָן / עָלַי רִקְהַ פְּנִינְיָה

וכו'¹⁵

את עזבונו הספרותי של יצחק אבן-מר-שאל העשירה הגניזה גם בצרור לא קטן של פיוטים שקולים במשקל הברתי-דקדוקי, שממנו למדנו על קדמות עלייתה והתבססותה של שיטת שקילה זו, שרוב הפיוטים הספרדיים מיוסדים על עקרונותיה.¹⁶ קודם שנתברכנו במתנות הגניזה, נחשב דורם של ראשוני משוררינו בספרד, מנחם בן-סרוק ודונש בן-לבראט, דור עילג, שבו השרים, כהגדרתו הציורית של ר' אברהם

12 השיר בדפוס — ראה: דוידסון, גנזי, עמ' 320. הנוסח מתוקן על-פי מקור שבגניזה. להערכת הקטע עיין גם: פליישר, בחינות.

13 על משורר מעניין זה, שהיה מורהו של ר' יונה אבן ג'נאח בתורת הלשון — עיין: שירמן, מר-שאל; פליישר, הפייטן; פליישר, חדרות.

14 ראה: ספר הרקמה עמ' שי. המובאה כלולה בשער כח (כו) של הספר, שבו המחבר דן ב'מה שנאמר במלה והחפץ בה זולתה'.

15 ראה: שירמן, שירים, עמ' 158.

16 לעניין זה — עיין: פליישר, חדרות.

אבן-דאוד, בקושי 'החלו לצפצף'.¹⁷ המקורות שמחוץ לגניזה אמנם רמזו על דיוקן המפוקפק של הציור הזה, אבל טקסטים שיפריכו אותו לא הביאו. והנה אבן-דאוד אפשר שנתכוון לא לתפוצת השירה בדור הראשונים, אלא לרמתה. אבל רמת השירה בתקופה מן התקופות אין לה מידה אבסולוטית, ביחס לראשיתו של מרכז חדש של יצירה ספרותית, חשובה תפוצת השירה יותר מרמתה. עכשיו אנו יודעים, שוב בזכות הגניזה, שתפוצת השירה בימי חסדאי אבן-שפרוט, ואני מתכוון דווקא לשירת-החול, הייתה רבה יותר, הרבה יותר, משחשבנו. זה היה דור שבו נשים צעירות אמרו שירה עברית במשקלים ערביים וחרוז מברית, כפי שנודע לנו מסיפור אשתו של דונש בן-לבראט, שבעלה עיגן אותה בצוק העיתים, והיא כתבה שיר נפלא על פרידתו מעליה ומעל בנה התינוק: הוא נתגלגל לידנו מן הגניזה, באורח פלא, בשתי העתקות, באחת מהן יחד עם התחלת מענהו של דונש, גם כן בשיר שקול.¹⁸ עכשיו יש לנו דפים גם מדיואן שנתלקט בימי קדם משירי-החול של מנחם בן-סרוק, ראשון משוררינו הספרדים (דונש בן-לבראט, כידוע, לא היה ספרדי), אשר מחוץ לגניזה לא נותר ממנו אפילו שיר אחד 'אמיתי'. בדפים אלה כמה שירים יפים שלו לכבוד נדיבים שונים, בנוסח עברי מסורתי (כלומר: מזרחי) מצד הלשון והסגנון והציורים וצורות השיר, אבל כבר בנוסח ערבי, כלומר חצרני, מצד יעוד השירים. הם מלמדים אותנו לדעת שכבר בימי היו בספרד צרכנים לשירי תהילה גם מלבד חסדאי אבן-שפרוט. את שם אחד מהם, פלוני רבי משה בן אהרון, אפילו רשם לזכר עולם בראשי הטורים של השיר שהקדיש לו.¹⁹

עכשיו יש לנו מן הגניזה גם דפים מן הארכיון של חסדאי אבן-שפרוט, פטרונם של חכמי ספרד הראשונים, ושם העתקות משרידי אגרות שקיבל ושיצאו מלפניו ושירים שהוקדשו לו, ובתוכם איגרת-שיר של דונש בן-לבראט המאזכרת את פרידתו מאשת נעוריו ונטישת בנם יחידם, סיפור שהצמיח, כפי שהוזכר זה עתה, את חליפת השירים המרגשת בין המשורר לרעיתו הצעירה.²⁰ מארכיונו של חסדאי אבן-שפרוט ידועים לנו כעת גם שרידי אגרות (עבריות!) ששיגר, לא אל מלכה היהודי של כור, אלא אל מלכה הנוצרי של ביזאנטיון ואל אשתו, ובתוכן אחת שנכתבה בלי ספק בידי מנחם בן-סרוק, בשם הח'ליפה עבד אל-רחמאן השלישי, מלך ספרד.²¹ צריך כמובן מאמץ של דמיון כדי לתפוס את משמעות התופעה ואת מה שצריך ללמוד ממנה על מעמד הלשון העברית בעת הזאת: הח'ליפה המוסלמי של ספרד והקיסר הנוצרי של ביזאנטיון מתכתבים בתיווכו של שר יהודי, בלשון הקודש, והשר היהודי דואג שמזכירו, כלומר מנחם בן-סרוק, יקדים לאיגרת אל הקיסר הקדמה מפוארת בחרוזים. הקיסר צפוי היה אפוא לא רק לדעת מן המכתב מה הח'ליפה מבקש לומר לו, אלא גם להתענג על

17 עיין: ספר הקבלה, חלק עברי, עמ' 73.

18 עיין: פליישר, על דונש.

19 על ממצא זה — עיין: פליישר, לקדמוניות.

20 בנושא זה — עיין: פליישר, לתולדות, עמ' 206 ואילך.

21 אגרות אלו נתגלו ונדפסו על ידי "מאן" — ראה: מאן, עמ' 21-23.

העברית המסולסלת של מזכיר השר היהודי בקורדובה. כך הוא לשון פתיחת האיגרת הזאת כפי שנשמרה בגניזה:

אַתְּקִין מֵאַמְרֵי בְּמַרְחֵבֵי גְלִיזֹן / לְאַפְוֶדַת מֶלֶךְ הַגְּדוֹל הַהוֹשֵׁם עֲלֵינוּ / אֲשֶׁר אֵין
עָרוֹף אֵלֵיהוּ בְּדַמְיוֹן / מִכָּל יְצוּרֵי תֵבֵל וּלְחֹמֵי הַיַּיִן / הַמְבִינֵי חֵידוֹת בְּמַעֲרָכֵי
רְעִיּוֹן / וְלֹא עֲמֻמוֹהוּ כָּל גְּבוּכֵי הַחֲבִיּוֹן / הַנֶּאֱדָר בְּצִאתוֹ בְּבִגְדֵי חֶפֶץ וְתִלְבָּשֶׁת
שְׂרָיִוֹן / לְדֶרֶךְ פּוֹנֶה בְּהַמּוֹן קָמְיוֹ וּלְשִׁכְּלָם בְּכָלִיּוֹן / יְהִי רְצוֹן צוֹרְנוֹ הַנוֹתֵן אֶפֶיק
בְּצִיּוֹן / לְהַטּוֹת אֵלָיו חֲנוּ וְחִסְדּוֹ כְּאַפְרִיּוֹן / לְבַלְתִּי תֵת לְפַעַל פְּפִיּוֹ רְפִיּוֹן / כִּי
אִם לְעוֹדְדוֹ לְחַזְקוֹ כְּכָל אֲשֶׁר יִשְׁאַלְהוּ בְּהַגְיּוֹן / בֶּן יַעֲשֶׂה וְכֵן יוֹסִיף בְּטוֹבוֹ אֶל
עֲלֵינוּ.

אֹדִיעַ אֶת יָקָר אֲדוֹנֵי הַמֶּלֶךְ כִּי בָּאָה אֲגַרְתּוֹ הַיְקָרָה אֲצֵל עֶבֶד אֶל רַחֲמָן מֶלֶךְ סְפָרַד
יִזְעַצֵּם הוֹדוֹ. שְׂמַח לְבוֹ וַיִּגַּל כְּבוֹדוֹ בְּמַעֲדוֹנֵיהָ, וַיְרַנּוּ שְׁעֵפוֹתָיו בְּמַחְמְדֵי הָאֲמָרִים
הַחֲקוּקִים בָּהּ. וּבְכָל עַת אֲשֶׁר בְּאֲגַרְתּוֹ יִתְבוֹנֵן אֲדוֹנֵי הַמֶּלֶךְ ---²²

התעודה נפסקת כאן למרבה הצער.

בלשון הזאת, כלומר בחרוזים ובסגנון מפואר של שיר, פנו גם אל חסדאי, ולא בני ספרד בלבד, אלא גם בני 'ארץ פרנצה' ובני איטליה, שהעתקות מאגרותיהם אל השר הספרדי הגיעו אלינו גם כן מן הגניזה ונדפסו בשעתן.²³

התיעוד שעלה מן הגניזה — ויש לזכור שהוא תיעוד מקרי וחלקי — מילא אפוא מפה אל פה את חללה הריק כמעט של ספרד-בראשיתה,²⁴ והציג אותה לפנינו שוקקת חיים, תוססת ונסערת ונמרצת, לא מלאה שירה אלא מתפרצת בשיר, לא מצפצפת אלא גועשת כולה; אפשר מדברת בכמה קולות, אפשר תוהה עדיין בין אופציות שונות, אבל כבר ברייה גמורה שאפשר לתת בה סימנים ואפשר לקרוא לה בשם. מובן שדבר זה עצמו אין בו תשובה לשאלה שאנו מתעמקים בה, כלומר אין הוא מפקיד בידינו מפתח להבנתה של תקופת ספרד בדיוק אמיתות הוויתה. אבל הוא פורש לפנינו את יריעת השאלה באיזו רחבות, שממנה משתמעת בהכרח הכחשה נחרצת לתשובה הפשטנית שהיינו רגילים לה בעניין הזה כל השנים, והיא, שספרד אכן חידוש גמור היתה בהיסטוריה הרוחנית של עם ישראל, מהות מנותקת מיסודה מן המהלך הרצוף והמתמשך של התרבות היהודית. הפליאה על אופיה וצביונה של ספרד עמדה מעתה לפנינו בחריפות כפולה.

אבל תוספת הידע שזרמה אלינו מן הגניזה התייחסה לא אל ספרד בלבד, אלא גם אל מה שהתהווה והתרחש במזרח בשנים שלפני ראשית תקופת ספרד, במרכז השוקע כביכול של התרבות היהודית המסורתית. וקודם, עד שאנו באים למנות את מה שהוספנו דעת מכוח הגניזה על תרבות קדמונינו במזרח בתקופה שאנו דנים בה,

22 עיין: פליישר, לתולדות, עמ' 208.

23 ראה: מאן, עמ' 23-30.

24 על הדברים שנדונו כאן יש להוסיף את התעודות הנדונות במאמר: פליישר, לתולדות.

צריכים אנו להעיר על העובדה שעצם הימצאות תיעוד רב כל כך על ראשית תקופת ספרד בגניזה היא תופעה מופלאה. שהרי הגניזה נמצאה לא בקורדובה אלא במרחק אלפי מילין משם: מי נזקק בפוסטאט להעתקים מן הארכיון של חסדאי אבן-שפרוט? מי היה צריך שם להעתקים משירת רעייתו של דונש אל בעלה ומשיריו של דונש בן לבראט עצמו? מי נזקק שם לדיואן של מנחם בן-סרוק ולקובץ שיריו של יצחק אבן-כ'לפון? סקרנותם של יהודי המזרח לחידושים הספרותיים של ספרד היתה כנראה עזה ביותר. באמת, חידושים אלה פשטו במזרח כאש בנעורת, והדוגמאות שניתן להעלות (מן הגניזה כמובן) לעניין זה מרשימות: בין פיוטי ר' שמואל השלישי, פייטן מזרחי גדול שנפטר סמוך לשנת 1012,²⁵ יש למשל שיר אזור שאי-אפשר בשום אופן לתעות בצביונו: הוא נכתב על-ידו בארץ-ישראל, בלי ספק לפני שנת 1000, תאריך שבו אין הסוג הזה מתועד עדיין כלל בשירה העברית בספרד, ואך בקושי הוא מתועד בשירה הערבית.²⁶ יש לנו בעזבונו גם 'מי פמכה', העשוי לפי דגם שנתחדש בספרד כנראה על ידי יצחק אבן-מר-שאוּל, וגם הוא נכתב לפני שנת 1000, קרוב להניח: עוד בחיי ר' יצחק אבן-מר-שאוּל עצמו.²⁷ יש בידונו גם שפע של פיוטים מטיפוס ספרדי בעזבונו של רב האי גאון, שנפטר אמנם בשנת 1038, אבל בגיל 99, ועל-כן סביר לומר בו שכתב את שיריו ה'ספרדיים' סביב שנת 1000 ואולי עוד לפני כן.²⁸ הסקרנות הדרוכה הזאת של בני המזרח למתרחש בספרד אי-אפשר שלא תעיד בפנינו על המשכילים באזור הזה, שכבר מוכנים היו בעת הזאת לחידושים האלה, שכבר כמו ציפו להם ושכבר היו בעיניהם דבר בעיתו, ואולי הכרח גמור ומוכן מאליו.

והנה המאה העשירית בראשיתה אפשר שהיתה, כפי שלימדונו ההיסטוריונים, תקופה קשה למוסד הגאונות ולשלטון הריכוזי של ישיבות המזרח ולכלכלת היישוב היהודי בארץ — אבל לתרבות היהודית שבמזרח היא היתה, כפי שנתברר מממצאי הגניזה, תקופה של תמורות מסעירות. אמת, רוב הידיעות שהגיעו אלינו על אודות התקופה הזאת מרוכזות סביב דמותו הנישאת, המדהימה, של רב סעדיה גאון, אבל הפריפריה המקיפה את הגאון בתעודות הללו, ובתוכה כמה וכמה דמויות מעניינות להפליא, רחבה ומגוונת די הצורך כדי שיובן, שרס"ג גם אם אכן הוא הדמות הראשה של התקופה, הוא יחד עם זאת גם נציג שלה ומאיץ של מהלכים אשר רבים סייעו בפיתוחם. רב סעדיה חשוב לעניין שאנו דנים בו במיוחד, מפני שיחד עם סגנונות

25 על ר' שמואל בירבי הושענא, שהיה 'שלישי' בישיבת ארץ-ישראל (כלומר החשוב בין החכמים, אחרי הגאון ואב בית-הדין) — עיין, למשל: שירמן, שירים, עמ' 63 ואילך. ראה גם: פליישר, היוצרות, עמ' 195-196, ושם לפי המפתח.

26 על טקסט חשוב זה — ראה: פליישר, עיונים; פליישר, היוצרות, עמ' 263-265. לתיארוך הפיוט עיין שם, עמ' 263.

27 פיוט זה בדפוס — ראה: פליישר, חידושי, עמ' 350 ואילך. על ה'מי מכמה' של ר' יצחק אבן-מר-שאוּל, ששימש דוגמה לר' שמואל השלישי — עיין: פליישר, היוצרות, עמ' 584 ואילך.

28 שירי רב האי גאון בדפוס — ראה: בראדי, עמ' יב ואילך. הרבה פיוטים משל הגאון נתגלו לאחר פרסום הלקט הזה ונדפסו במקומות שונים. לתיארוך פיוטיו ולהערכתם לענייננו ראה: פליישר, עיונים.

פועלו ותנופת חדשנותו בכל התחומים, הוא גם השכיל לבור לעצמו מועד נכון להיפטר בו מן העולם: תאריך מותו (942) מקדים בעשרים שנה בקירוב את ראשיתה הרשמית של תקופת ספרד, ומשייך בכיור את כל פועלו לתקופה הקדם-ספרדית. אין צריך לומר כאן מלה על החידושים בנופה של התרבות היהודית, שקשורים בפועלו של רס"ג, שהרי זינוקה המודע והגלוי של תרבות ישראל הבת-תלמודית אל מעבר לגדרה של הספרות המסורתית, קרי ההלכתית, אל המרחבים המפולשים של היצירה הרוחנית, קשור ברוב הענפים ביוזמות יצירה שלו. אבל חשוב שנציין, שראשית דרכו של הגאון בתחום היצירה הספרותית, בפתח המאה העשירית, בתחום חקר הלשון היתה. 'ספר האגרון' של רס"ג, שנוסחו הראשון נתחבר בשנת 902, אינו בידנו בשלמותו, כידוע, אבל נשתמרה בידינו הקדמתו הפרוגראמטית של המחבר לספר, והיא תעודה מסעירה, שאפשר שאין הלשון העברית, שהגאון מקדיש לה במסמך הזה דברי הערצה מופלגים, מסוגלת לתת ביטוי הולם לחשיבותה.²⁹ מבוא זה כתוב בעברית מפוארת, שכבר היא טבועה בחותם גאונותו החדשנית של רב סעדיה, בסגנון מעין מקראי, נטול חרוזים, מפוסק לפסוקים ומצויד בטעמי המקרא, כלומר בצורה חדשה לגמרי, שלשון הקודש לא נוסתה בכיוצא בה מאז נחתם חזון. והנה אל הנוסח הזה, אל הפרוזה הנשגבת של התנ"ך, שב הגאון כעבור עשרים שנה כדי לכתוב בה את 'ספר המועדים' שלו,³⁰ בתיאור מחלוקת הלוח המפורסמת שפרצה בשנת 922, וכעבור עשר שנים נוספות כדי לכתוב בה את 'ספר הגלוי', בתיאור המחלוקת הקשה שלו עם ר' דויד בן זכאי ראש הגולה.³¹ היא היתה אפוא בעיניו לא בחינת נסיון נעורים חולף אלא נתיבה קבועה של התבטאות ספרותית (חילונית). אבל רס"ג לא זו בלבד שעשה את השפה העברית לשון-כתיבה חיה, וכלי שגור, נחשב, לעשייה ספרותית חילונית; הוא עשה אותה, עוד בשנת 902, גם נושא ללימוד ועיון והעמקה, הן באשר למילותיה ולדקדוקן והן באשר לדרכי שימושה בכתב ובשיר. במבוא הנזכר שלו ל'ספר האגרון', הוא מגדיר את יעדיו כך: 'יִכְתֹּב הָאוֹרֵךְ אֶת הַסֵּפֶר הַזֶּה לְהִיֵּת לְחֻכְמָה לְכָל עַם ה', לְכָל יוֹדְעֵי דַת נְדִין, וְיִכְנֶן אוֹתוֹ לְחֹדֶת חִידוֹת וְלְמִשׁוֹל מְשָׁלִים וְלְהַכִּין כָּל מְתוּכְנֵת וְלְחַרוֹז כָּל מְחַרְזוֹת אֲשֶׁר יַעֲרְכוּ בוֹ הַפּוֹרְטִים וְכָל שָׂרֵי שִׁיר עַל הַיְדוּת. שׁוֹחַ יִשְׁיחוּ בוֹ עַם אֱלֹהֵינוּ בְּצִאתָם וּבְכוּאָם וּבְכָל מְשָׁלַח יָדָם וּבְחַדְרֵי מְשַׁכְּבָם וְאֵל עוֹלְלֵיהֶם'.³² דבר נפלא הוא להיאמר, כי גם אם ננכה מן הדברים את מה שצריך להיזקף על חשבון להט החידוש ושנות הנעורים (רב סעדיה היה, בהיכתב הדברים, בן עשרים!), עדיין יש כאן תפישה שמתעלמת לגמרי מן האופי המונולטי של תרבות ישראל המסורתית ושמעמידה במקומה ראייה חדשה, דינאמית, רבת אנפין, של הווייה הרוחנית של האומה, אשר בה, אולי אפילו במרכזה, עומדת הלשון העברית,

29 ראה ספר האגרון. המבוא נדפס שם, עמ' 156 ואילך.

30 על 'ספר המועדים' לרס"ג — עיין: פליישר, תעודות, עמ' 375-385.

31 עיין: הרבני; שכטר, עמ' 1 ואילך. קטעים נוספים מ'ספר הגלוי' נדפסו על-ידי חוקרים שונים בממות שונות.

32 ראה: ספר האגרון, עמ' 159. 'על הידות' — ראה: נח' יב, ת.

לא כלשון קודש, אלא כשפה שצריכה להיות יפה לכל שימוש שלשון תרבות נזקקת לו, ושעם ה' מצווים לשקוד על טיפוחה ולימודה וההעמקה הממוקדת בסודותיה. הגאון כידוע לא רק נאה דרש בתחום הזה אלא גם נאה קיים, שהרי מלבד שהקדיש לתורת הלשון ספרי לימוד ועיון תיאורטיים, שרובם אבדו למרבה הצער, ומלבד שחיבר את שני ספרי הפרוזה האוטוביוגרפיים-היסטוריים שכבר הזכרנו, הלא הם 'ספר המועדים' ו'ספר הגלוי', חיבר גם שני ספרי שירה חילוניים, הלא המה תשובותיו על השגות הכופר חייו הבלכי נגד ספרי המקרא,³³ וספר 'אשא משלי', חיבורו המקיף נגד הקראים.³⁴ הגאון גם ערך ניסויים מסעירים בלשון בשירתו הפייטנית, ולכך ממה שחיבר הרבה עשרות שירים בלשון המכונה בפינו 'עברית סעדיאנית', בסגנון שמנחם זולאי הגדירו 'מבהיל כמצעד ענקים על משטח חצץ וכמשחק רפאים באבני גזית',³⁵ חיבר גם את שתי בקשותיו הנפלאות הכלולות בסידורו, שהן תכלית העדינות הסגנונית והבהירות הצלולה.³⁶ בצדק העיר עליהן מבקר חריף ואכזרי כר' אברהם אבן-עזרא 'שלא חיבר מחבר כמו הם'³⁷ מצד יפי הסגנון ושגב הלשון ותנופת המחשבה, והן שתיהן פרוזה 'פשוטה'. הוא חיבר גם מיני תפילות שמונה-עשרה בפרוזה נשגבת, מפוארת, רוויית רעיונות עמוקים וציורי שיר מכונפים,³⁸ ופואמה פילוסופית מוסרית, בלתי מחורזת גם היא, אבל שקולה כמשקל קמאי, נוסח ראשית השירה הפייטנית, הלא היא התוכחה המפוארת שלו 'אם לפי בחרך צורנו', שהיא מן הפנינים הזוהרות בכתרה של השירה העברית לדורותיה.³⁹ כל אלה יצירות ספרות מטיפוס חדש, לא רק מצד לשון אלא גם מצד שימושן. תפילותיו של הגאון נועדו לשמש מחוץ למקומה המסורתי של השירה הפייטנית: לא בכתב-כנסיות אלא מחוצה להם, בבית המתפלל, מקום שם הוא מתבודד עם קונו ומדבר אליו במילים שהגאון שם בפיו, בצחות לשון-הקודש.

סביב הגאון נסערה מאורד במאה העשירית, בתחילתה. אבל גם זו סערה עברית, שמעידה על לשוננו ששבה אל השימוש השוטף בקולמוסם של תלמידי-חכמים, לא בזכות הגאון אלא מסיבה אחרת, שמהלכיו של הגאון כבר היו מסובכים שלה, ואשר הוא רק הפליג במימושה בתנופה גאונית, כדרכו. צריכים אנו להדגיש את תשובתה בעת הזאת של העברית הנמלצת, המצוחצחת, אלא אגרותיהם של חכמים זה אל זה, ולפחות אל שערי אגרותיהם, ולהבליט את חשיבותה הסימפטומאטית של האיגרת

33 קטעים שפורסמו מספר תשובותיו של רס"ג להשגות חייו הבלכי — ראה: דוידסון, סעדיה; שירמן, שירים, עמ' 35 ואילך.

34 חלקים מן החיבור הגדול הזה של רב סעדיה, שגם הוא הגיע אלינו מן הגניזה בלבד — ראה: לוין, עמ' תפא-תקלב. קטעים נוספים מן החיבור פורסמו בבמות שונות.

35 ראה: זולאי, עמ' יט.

36 ראה: סידור רס"ג, עמ' מז ואילך.

37 דברי ר' אברהם אבן עזרא, בסוף פירושו לקהלת ה, א. ראה גם: יהלום, שפת, עמ' 195.

38 ראה: זולאי, עמ' ריב ואילך.

39 ראה: זולאי, עמ' סה ואילך.

המפוארת של ר' אהרן בן מאיר, ראש ישיבת ארץ-ישראל, אל תומכיו בבבל, בעניין מחלוקת הלוח של שנת 922, אשר עליה כתב הגאון את 'ספר המועדים' שלו. איגרת זו, שגם היא, כיוצא בכל התעודות שהזכרנו (להוציא את שתי הבקשות של רס"ג), מתנת הגניזה, היא יצירת מופת ספרותית, שעדיין מחכה לניתוח ולהערכה נאותים.⁴⁰ מכל מקום היא מוכיחה בעליל, שהעברית הספרותית כבר שימשה שימוש שוטף בקאנצלאריה של ראשי ישיבת ארץ-ישראל בעת הזאת, ובודאי גם קודם לעת הזאת, ושהיא כבר נתגמשה ונשתכללה ונשתפשה בפראזיולוגיה טיפוסית, ושכבר עוצבו בה קונבנציות שגורות, שסופרים סילסלו בהן ככל יכולתם. אמנות הכתיבה בעברית נחשבה בעת ההיא מן הסתם תפארת למשכילים: ב'ספר הגלוי', בנוסחו הערבי, רב סעדיה גאון משמיץ בדברים נוראים את יריבו, האנטי-גאון של סורא, ר' אהרן בן סרג'אדו, ומציג אותו כבור גמור, שכל חוכמתו בכך שלמד על-פה 'עשרה נוסחאות מספרי שטרות', שבהם הוא הופך בשגרת תפקידו. 'הייתי רוצה לדעת' — מזדעק הגאון — 'סופר בין המוסלמים, היודע בעל פה עשרה נוסחאות מספרי שטרות, מה יהיה מעמדו ביניהם? הייעשה על ידי כך "נאמן", או "בעל הלכה" או "משיב תשובות" או "שופט"? למען השם, מה נואשת מחלת העם הזה, אם לכמותו יהיה שם וזכר ביניהם, והוא לא במקרא, ולא במשנה, ולא בתלמוד, ולא במחקר ולא בספרות יפה ('אדב') וכו'. אבל, מוסיף הגאון, 'אם יאמר מישוהו: איך הוא מחבר הקדמות מכתבים בזמן, ומסדר בזה מה שיחרזו בזה תוך זמן קצר? נאמר שהוא לא רכש (מיומנות) זאת אלא לאחר בואנו הנה, והוא שומע מפינו דיבור, ואומרו במקום אחר'.⁴¹ וכבר נודע שרב סעדיה מעלה את עניין שגרת דפוסי המליצות שבפתיחת האגרות כדוגמה למישחקי מילים, גם בפירושו ל'ספר יצירה'.⁴²

והנה מאת עם-הארץ הזה, אהרן בן סרג'אדו, ששמו הערבי היה כלף ורס"ג מכנה אותו דרך כבוד 'הכלב המת', יש בידינו קטעים מכתב פלסתר עברי שחיבר נגד רס"ג, ומסתבר ממנו שאם למד לשון צחות מרב סעדיה — יפה למד. הנה לשונו למשל:

אלהי, כמה תראה? הלא תדין! תשפטם בשבטים המוכנים ללצים; הך רועיהם ותפוצינה צאניהם! כי בפיהו חוטר גאווה ובקרבו ישים ארבו. מלוכלך כל היום בעבירות, מטונף כל הלילה בשיקוצים, מגולל שנותיו כשכבת זרע ומשקר כל ימיו בסעיפות. הנו משים תורתך ללעג ומצוותיה לבוזה, ועמך לחרפה, כרשעי ארץ. השמידהו ושמח עבדך באבדהו, ואל לארך תקחהו.⁴³

כל זה נגד רב סעדיה, ועוד כהנה וכהנה. אף כאן, בכל אופן, סימן לשימוש לא רע בלשון עברית, לצרכים לאו דווקא של קדושה.

40 לנוסחה של איגרת זו — ראה: בורנשטיין, עמ' 59 ואילך.

41 קטע זה בדפוס — ראה: שטרן, עמ' 137.

42 ראה: ספר יצירה, עמ' מט.

43 ראה: הרבני, עמ' רכת. 'ואל לארך תקחהו': על-פי יר' טו:טו; 'אל לארך אפך תקחני'.

וכבר יש בידינו מן הגניזה נוסח של איגרת-שיר, ששלח פלוני ר' אפרים בר משה אל רב סעדיה, זמן מועט אחרי שנתמנה גאון בסורא, כלומר סביב שנת 928, והוא דן בה בשאלה לשונית מסוימת, שמחמת ליקוי כתב-היד אין דרך לברר את מהותה. תחילת האיגרת, שעשויה להמתיק לנו קצת את דברי הנאצה של ר' אהרן בן סרג'אדו נגד רס"ג, כך היא:

מִזְקָק שְׂבַעֲתַיִם בְּעֵלִיל / מוֹצִיא יָקָר מִפִּי זָלִיל / מְשַׁבַּח בְּכָל כְּפָר וְגָלִיל / מִנְפֵּץ
 יְדֵי כָל פְּלִיל / מְתַמּוֹף בְּשׁוּד לְהַעֲלִיל / מְקַבֵּץ טְלָאִים וְעֵלוֹת מְסָלִיל / מְשׁוֹנֶה
 מְדַעֵי הָאֲלִיל // סְעָפִים מְשַׁסֵּף / עֲוֹתָם מְחַשֵּׁף / יָצַעַת אֶל יוֹסֵף / חֲדָ
 בְּהַתְאַסֵּף / הִלֵּל שְׁלֵא יֶאֱסֵף / בָּעֵת אֶסֶף / נְפִלְאוֹת יְהוֹסֵף / יִקְחֶם בְּיוֹסֵף /
 יִצְרָפֶם בְּכֶסֶף / שְׂבוּר פְּנֵיו אֲנִי כוֹסֵף / אֲדוּנִי סַעֲדִיָּה בֶן יוֹסֵף.⁴⁴

והשיר נמשך והולך בשבחים מופלגים לגאון. המוען שירכב גם את שם נמענו בחתימת השיר בלשון זה: 'סעדיה בן יושף אור הגולה' והסדיר את המשך השיר באלפבית. שימושה של העברית הנמלצת, המחורזת, בהקשרים אפיסטולאריים משתמע בעת הזאת גם מן האגרות המחורזות שהריצו אל חסדאי אבן-שפרוט בני קהילות 'פרנצה' ודרום איטליה, כלומר יהודים מארצות אירופה הנוצרית, ומן האגרות שחיבר מנחם בן-סרוק בשם חסדאי אבן-שפרוט אל מלך ביזאנטיון ומן הפתיחה שפתח בה את איגרתו אל מלך כזר. כל זה מעיד על מצע משותף בעת הזאת לכל גלויות ישראל בשימוש של חולין בלשון העברית, ועל המהפכה שנתחוללה בתחום הזה, כבר במזרח, כבר בראשית המאה העשירית (ואולי קצת קודם לכן), שהגאון רק זיכר את המודעות לה, ובנה עליה סוללה אידיאולוגית עקרונית ופיתח אותה ומיצה את האפשרויות שהיו גלומות בה, בעוצמה אופיינית. והנה צמצמנו בזה את עיוננו ברס"ג ובמה שמסביב לו מפני הביטחון הכרונוולוגי, אבל ודאי לא נעלה על הדעת שתופעה כגון 'ספר מלחמות ה' של הקראי סלמון בן ירוחים,⁴⁵ שכולו עשוי מחרוזות של שיר, בפולמוס רחב יריעה נגד רס"ג ונגד 'אשא משלי' שלו, אף-על-פי שהיא מאוחרת קצת — עומדת מחוץ למהלך הזה. גם שאר שירי הפולמוס הקראיים שלמך סוף המאה העשירית, שפירסם בשעתו פינסקר ב'ליקוטי קדמוניות',⁴⁶ ואגרות השיר המפוארות, הבבליות והארץ-ישראליות, שפתיחותיהן משתכללות יותר ויותר ונעשות קבועות בנוסחאותיהן, עד שהן משתקעות בקבצי פתיחות אנתולוגיים, שהגניזה זיכתה אותנו בכמה דוגמאות מהם,⁴⁷ או 'מגילת מצרים' של ר' שמואל השלישי⁴⁸ או אפילו חיבור

44 האיגרת בדפוס — ראה: שכטר, עמ' 57 ואילך. ההשלמות והתיקונים על-פי מקור האיגרת בגניזה.

45 מהדורה מדעית של ספר זה — ראה: ספר מלחמות ה'. הספר בנוי במחרוזות מרובעות, בסדר אלפביתי.

46 ראה: פינסקר, עמ' 19 ואילך.

47 איגרות מסוג זה — ראה: גיל; מאן; ובשאר פרסומי טקסטים מן הגניזה.

48 מהדורה אחרונה של טקסט מעניין זה — ראה: מלאכי, עמ' 35 ואילך.

מופלא כ'מגילת אחימעץ',⁴⁹ מאיטליה של אמצע המאה הי"א, ועוד, לא יעלה על דעתנו לחשוב שהם מנותקים מן ההקשר התרבותי הזה. והנה הקשר זה מזרחי הוא, וספרד של מנחם איננה אלא סניף ממנו, גם אם, אולי, סניף מורם קצת יותר, מפני שהוא מאוחר יותר ומשכלי קצת יותר ובעיקר מפני שהוא מיוצג על-ידי משורר משיעור קומתו של מנחם.

בכוונה אנו עוקפים את שירי-החול המובהקים הנכתבים כמזרח לקראת סוף המאה העשירית וראשית ראשיתה של המאה הי"א, מפני שאפשר שהם כבר מושפעים מראשית שירתנו בספרד.⁵⁰ אבל צריך לומר שהחשש הזה אינו גדול, אלא אם-כן נאמר שעצם הרעיון לכתוב שיר לכתוב ידיד או לכבוד נדיב נערץ צריך בהכרח להעיד על השפעה ספרדית. אבל איגרתו של ר' אפרים בן משה אל רס"ג אינה רחוקה מלהיות שיר תהילה, והיא הלא קדם-ספרדית בלי ספק. והנה שירי התהילה שאנו מדברים בהם אין השפעתה של ספרד ניכרת בהם בפירוש, לא בצורות ולא בלשון וגם לא במוטיבים, שהם ביחד סימני ההיכר המובהקים של כל השפעה אם ישנה. אבל קשר הדוק יש ביניהם מכל הבחינות הללו עם שירי התהילה של מנחם בן-סרוק שנתגלו עד כה, שהוויתם מכל הבחינות הללו מזרחית, ורק יעודם 'ספרדי'. צריך אפוא לומר שספרד המקורית, הראשונית, זו של מנחם, לא היתה שונה במהותה מצד אופי יצירתה מן המזרח המקביל לה בזמן, ומה שהביאנו לחשוב אחרת הוא העדר התייחסותנו, בעצם: העדר ידיעתנו, באופיה האמיתי, המיוחד כבר, המהפכני אם נרצה, של היצירה העברית כמזרח, כבר במאה העשירית למלוא אורכה.

נכון הוא שהמהפך התרבותי הזה של המאה העשירית הוא עצמו טעון הסבר, ואין אנו בכדי שנדון בנקודה הזאת במקום הזה. אבל ראוי לזכור, שהמהפך אינו מתחולל במטרופולין של חיי הרוח היהודיים המסורתיים בעת הזאת, כלומר בכבל, אלא דווקא במצרים ובארץ-ישראל, באזורי הספר הפחות מבוזרים מבחינה תרבותית והחשופים יותר להשפעות החיצוניות, ושברמה המודעת, אצל רס"ג לפחות, הוא קשור בתחושת תסכול לנוכח פריחת התרבות הערבית בעת הזאת.⁵¹ רס"ג נתלה במפורש במופת הערכי במבוא שלו ל'ספר האגרון', וזה עתה ראינוהו משווה ב'ספר הגלוי' את רמת המנהיגות הרוחנית המוסלמית, שהיתה גבוהה ונישאת בעיניו, לרמה הנמבזה של המנהיגות הרוחנית היהודית. צריך להניח שתחושה זו חילחלה בחברה היהודית במשך זמן רב, עד שהפכה ללחץ שתבע פורקן. רס"ג לא המציא אותה: הוא נתן לה ביטוי בוטה ולגיטימאציה אידיאולוגית, והעמיד בסימנה את יצירת רוחו הכבירה. אבל צריך לחשוב במקביל לזה גם על עשייתם השקטה אבל העקשנית של

49 ראה: מגילת אחימעץ.

50 הכוונה כאן לשירי הדיואן של עלון בן אברהם (עיין עליו: שירמן, שירים, עמ' 53 ואילך) ולסדרת השירים של משורר חצר בשם אברהם הכהן לכבוד נכדו בגדאדי שגם שמו היה אברהם. קטעים מסדרה זו — ראה: שכטר, עמ' 66 ואילך. על שירים אלה — ראה גם: פליישר, לקדמוניות, עמ' רמא, הערה 48.

51 לעניין זה — ראה: פליישר, הרהורים.

המדקדקים הקדומים, בעלי המסורה של ארץ-ישראל, בעת הזאת וקודם לעת הזאת, אשר הזיזה בעמל מפרך ונלהב את העיון במקרא ובלשונו מן הפינה הנדחת שבה היה שרוי אל מרכז התודעה הלאומית. עשייתם העמידה בדרך זו, ליד המוקד היחיד של חיי הרוח היהודיים בתקופת הגאונים, ההלכה, מוקד נוסף, לגיטימי אף הוא ובעל יוקרה אף הוא, שאיפשר ראייה רחבה יותר, מגוונת יותר, של התרבות היהודית. העברית הנשגבת, המפוארת, המחורזת, שימשה, אגב, גם אותם בחיבוריהם הנחתמים בעת הזאת. נכון הדבר שהצלחתם בזה לא היתה בלתי תלויה ביחסם של הערבים אל לשונם ואל כתיב-הקודש שלהם, אבל פועלם במקורו לא היה בשום אופן פועל יוצא ישיר של יחס זה.

ודאי פעלה בכיוון הזה גם התפשטותה העצומה בעת הזאת של השירה הפייטנית, התפשטות אשר חייבה ידיעה רחבה בלשון העברית ומיומנות בשימוש בה בהקשרים בלטריסטיים, ולו גם מסורתיים. ריבוי העשייה בתחום הזה, שהביא, אגב, לירידה תלולה ומדאיגה ברמת היצירות, חידד בלי ספק גם הוא מודעות חדשה ללשון העברית ולעשייה הספרותית וחייב את המשכילים להשוואה, שהיתה כמובן מאכזבת ביותר, בין השירה הזאת לשירה הערבית. ודאי לא מיצינו בזה את מה שראוי היה שנאמר. אבל נוסף על זה את העובדה שתחיית הלשון העברית ניכרת בעת הזאת ממש גם במרכז רחוק כמו איטליה, גם שם אחרי תקופה ארוכה מאוד של התנכרות. תחייה פתאומית זו, שפרופסור שירמן היה תמה עליה כשיעוריו והיא כבר נחקרה בכמה פנים, היא כעת חלק מתמונה כוללת, אשר קטעי הגניזה, בצדקת פזרונם, סייעו בידינו להרכיבה כמעט בהקף מושלם.

עכשיו אנו עוזבים את בן המלך וחוזרים אל בת המלכה, כלומר אל ספרד, בשביל לתמוה היכן מוקד יחודה של זו באמת, לאחר שקשרנו את בסיסותיה אל מרחבה בעת-הזאת של התרבות היהודית בכללה. התשובה לשאלה הזאת כפולה היא: פן אחד שלה סוציולוגי, כלומר קשור באופיה המיוחד של החברה היהודית בספרד למן ראשיתה, ופן שני שלה תרבותי-אידיאולוגי, כלומר קשור בתפיסה חדשנית, קיצונית מאוד במסקנותיה, בצביון עולמם הרוחני של ישראל. שירי-החול הנכתבים בספרד בראשית התקופה, אם כי הם דומים מכל בחינותיהם למקבילותיהם שבמזרח, שונים הם מהן מאוד בתפקודם, במיקומם החברתי: הם נתונים בהקשר חצוני מובהק ומיועדים לספק, לראשונה בתולדות ישראל כימי-הביניים, צרכים חברתיים חילוניים ברורים, קרי את צורכי הפרסום והגינדור של האצולה היהודית של ספרד.⁵² אצולה זו נתגבשה בתוקף נסיבות היסטוריות ידועות לאחר כיבוש ספרד בידי המוסלמים ותפשה עם הזמן את מרכז הזירה בחייהם של ישראל בארץ הזאת, בהעדר מנהיגות מן הטיפוס המסורתי או בדחיקתה של מנהיגות זו לקרן זווית. היא היתה זקוקה לשירה חילונית כדי להוציא לעצמה מוניטין, כדי להרים את קרנה בעיני עצמה ובעיני הבריות וכדי

52 בעניין זה — ראה: פליישר, לקדמוניות; פליישר, הרהורים.

לבסס את מעמדה, על דרך האצולה המקבילה לה, הערבית. מנחם בן-סרוק, שזה עתה אמרנו בשירתו שהיתה מזרחית במהותה מכל הבחינות, כבר אינו רואה עצמו משורר מזרחי, כמיין פייטן או חזן או חכם המשתעשע בלימוד לשון-הקודש ובשימוש בה לעת מצוא. הוא רואה עצמו משורר חצר נוסח משוררי ערב וגם מדען חצר, שעובד על-פי הזמנת פטרונו ושעבודתו אינה לא לשם שמים ולא לכבוד עצמו, אלא תהילה ורוממות למי שהזמינה אצלו. הוא עומד בתחרות קבועה עם שאר 'מצחצחים' וחורזי חרוז על חסדי הנדיב ומחזיק טובה לעצמו על ששייכת ופיאר אותו יותר מהם. הוא מצפה לשכר טוב על שירים שהוא כותב ומודד את הכרת הטובה של נמען שיריו כנגד הרווח שבא לו מהם.⁵³ הוא שואל את חסדאי:

וַיֵּה הַגְּמוּל אֲשֶׁר גְּמַלְתִּי וַיְמַה הַשְּׁלוּם אֲשֶׁר שַׁלַּמְתִּי לִי / אַחֲרֵי אֲשֶׁר שָׁמְתִי אֲגָרוֹת
מִהַלְלִיךְ אַחֲשֶׁתְּרֵנִי רֶכֶב / נְאֻשִׁית גְּלוּנֵי שְׁכַחִיךְ רוֹכְבֵי רֶכֶשׁ / נְאֻשִׁים סִפְרֵי הוֹדֶךְ
גְּלִגְלֵי כַרְפֻּרוֹת בְּכָל עֵיר נְעִיר? / סִדְרָתִי כָּל יוֹ / עֲרֵי הַתְּמוֹתַי כָּל תָּרֹז / הָאֶלְמָתִי
כָּל מְצַחֶצֶחַ נְאֻחֶסֶם פֶּה כָּל מַחְרִיז / לְבַלְתִּי הוֹתִיר לְמוֹ מְקוֹם לְדַבֵּר וְלֹא מַעֲנָה
לְהוֹסִיף וְכו'.⁵⁴

דבר זה הוא ספרדי טהור גם במה שנאמר בו וגם במה שמשמע ממנו. וכבר יכולנו להסתפק בציון המעתק הזה בשביל לראות על-פיו את ההכרח שבהתפתחות השירה החילונית בספרד מצד כיוונה ועיקר אופיה. שהרי המעתק הזה 'ערבי' הוא, ומה שנגרר ממנו בדין היה, כמעט בהכרח היה, שיהא 'ערבי' גם כן. אבל גם אם הכרח היה בהשלמה הזאת של התהליך ובמיצוי הזה של הוויתו, ספק אם היו אלה מתגשמים באופן מושלם כל כך ובמהירות גדולה כל כך אילמלא דונש בן-לבראט ותפיסתו הראדיקאלית, המופלגת, במהותה של השירה העברית, כלומר בלי האידיאולוגיה ה'ערבית', הפעם: הגלויה, הרצונית, הנחרצת שלו — לא בתפקודה של השירה ובמקומה (זה דבר שלא העסיק את דונש כלל), אלא בצורתה ובלשונה ובסגנונה ובעיצובה הרטורי. אידיאולוגיה זו לא היתה ספרדית. היא צמחה במזרח, בבית-מדרשו של רס"ג, מורהו של דונש בן-לבראט, והיתה מיצוי עקבי, קיצוני, של תפיסת הגאון. ספרד ייחלה לאידיאולוגיה הזאת, שהעניקה הכרה סמכותית לתמורות החברתיות והתרבותיות שנתחוללו בה, כתורן החשוף המצפה לדגל, וכקרקע דשנה, חרושה, המצפה לזרע. היא נתנה לשירה בספרד פנים חדשות, את פניה הערביות (שמשוררי ספרד הראשונים סלדו מהן ודחו אותן בשאט נפש), אשר שבו ויוצאו למזרח, כשהן נישאות כבר על כנפי יוקרת הישגיהם של משוררים גדולים ושרים נכבדים, בשביל להטביע עד מהרה את חותמם, במידה זו או אחרת, על כלל יצירתם של משוררי ישראל.

53 עיין על כל זה: פליישר, לקדמוניות, עמ' רמד ואילך.

54 ראה: שירמן, השירה, עמ' 24, שורה 295 ואילך.

לא הרבה מתקפת, מפני כל מה שאמרנו, מגדולת ייחודה של שירתנו בספרד. והלא ייחוד זה וגדולה זו הן אמיתויות תרבותיות מוצקות ונחרצות, שאין דבר בעולם שיכול להקטין את קומתן. אבל אנו לא באומדן של גדולות ובהפלאותם של השגים אנו עוסקים, אלא בניסיון להבין לעומק את הדינאמיקה הגדולה, את המהלכים הנמרצים, של קורות הרוח של עמנו, ואת טיב האחידות הבסיסית, האורגאנית, הסמויה לעיתים אבל הקיימת תמיד, המבריחה את המציאות הזאת מן הקצה אל הקצה, המסבירה את פניה המתחלפות הסבר נכון, והחושפת את המערכות הנסתרות, הקשורות אלו באלו בעוצמה מלוכדת ואיתנה, שזנזת ומפרנסות אותה. את עקבותיהן של המערכות הללו גילו לנו תעודות הגניזה. בלא תרומתן היינו ממשיכים לגשש באפלה, כפינה הזאת ובהרבה מאוד פינות נוספות בחקר תרבותנו הקדומה. רק בזכות שנתברכנו ברכוש המופלא הזה, מתבררת לנגד עינינו כעת פליאת אמיתות אופיה של התרבות הזאת, שאחרי שתמהנו וקבלנו ימים רבים על קיטועה, על מיתותיה ותחיתותיה התכופות, ועל תלותה ההדוקה בכל מרכזי הוויתא בנסיכות זמנה ומקומה — אנו תמהים עכשיו על הרציפות הבלתי נתיקה של עמקות מהותה, ועל אחידותם הבסיסית, הקבועה, של פרצופי-פניה המשתנים.

הפניות ביבליוגרפיות

אבן כלפון
בורנשטיין	שירי יצחק אבן כלפון, מהדורת א' מירסקי, ירושלים תשכ"א.
בראדי	ח"י בורנשטיין, 'מחלקת רב סעדיה גאון ובן מאיר בקביעת שנת ד"א תרפ"ב-תרפ"ד', ספר היובל לכבוד נחום סוקולוב, וארשה 1904, עמ' 19-189.
גויטיין, אוטוגראף	ח' בראדי, 'פיוטים ושירי תהלה מרב האי גאון', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג (תרצ"ז), עמ' ה-סג.
גויטיין,
אוטוגראפים
גיל	ש"ד גויטיין, 'אוטוגראף חדש של רבנו יהודה הלוי, אוצר יהודי ספרד, ח (תשכ"ה)', עמ' 7-10.
דוידסון, גנוי
דוידסון, סעדיה	— —, 'אוטוגראפים מידו של ר' יהודה הלוי, תרביץ, כה (תשט"ז)', עמ' 393-412.
הרכבי
זולאי	מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, ב-ג, תל-אביב תשמ"ג.
יהלום, שירה	י' דוידסון, גנוי שכטר, ג, ניוארק תרפ"ח.
יהלום, שפת
מאן	I. Davidson, <i>Saadya's Polemic Against Hiwi al-Balkhi</i> , New York 1915.
מגילת אחימעץ	א"א הרכבי, השיר והפליט מספר האגרון וספר הגלוי, ס"ט פטרבורג תרנ"ב.
	מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד.
	י' יהלום, 'שירה וחברה במצרים, בחינתן על פי היחס לשירת החול של רב יהודה הלוי', ציון, מה (תשמ"מ), עמ' 286-298.
	י' יהלום, שפת השיר, ירושלים תשמ"ה.
	J. Mann, <i>Texts and Studies in Jewish History and Literature</i> , I, Cincinnati 1931.
	מגילת אחימעץ, מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד. ²

מלאכי	צ' מלאכי, סוגיות בספרות העברית של ימיה הביניים, תל אביב תשל"א.
סידור רס"ג	סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידסון, ש' אסף, די"י יואל, ירושלים תש"א.
ספר האגרון	ספר האגרון לרב סעדיה גאון, מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט.
ספר הקבלה	ר' אברהם אבן דאוד, ספר הקבלה, מהדורת ג"ד כהן, פילדלפיה תשכ"ז.
ספר הרקמה	ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאה, מהדורת מ' וילנסקי, ברלין תרצ"א.
ספר יצירה	ספר יצירה עם פירוש הגאון רבנו סעדיה וכו', מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ב.
ספר מלחמות ה'	ספר מלחמות ה', מהדורת י' דוידסון, ניו יורק תרצ"ד.
פינסקר	ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"כ.
פליישר, בחינות	ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של ר' יוסף אבן אביתור', אסופות, ד (תש"נ, בדפוס).
פליישר, היוצרות	— — —, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד.
פליישר, הפייטן	— — —, 'הפייטן רבי יצחק בר לוי ופויטור', ספר חיים שירמן, ירושלים תשל"ל, עמ' 283-318.
פליישר, הרהורים	— — —, 'הרהורים בדבר אופיה של שירת ישראל בספרד', פעמים, ב (תשל"ט), עמ' 15-20.
פליישר, חדשות	— — —, 'חדשות ביצירתו של ר' יצחק בר לוי (אבן מר שאול)', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 425-450.
פליישר, חידושי	— — —, 'חידושי האסכולה הפייטנית הספרדית בפיוטי היוצר', הספרות, ד (תשל"ג), עמ' 334-345.
פליישר, לקדמוניות	— — —, 'לקדמוניות שירתנו בספרד', אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' רמח-רסב.
פליישר, לתולדות	— — —, 'לתולדות שירת החול העברית בספרד בראשיתה', תרבות וחברה בתולדות ישראל בימיה הביניים — קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 197-225.
פליישר, עיונים	— — —, 'עיונים בשלבי עלייתה והתקבלותה של צורת המושח (שיר האיזור)', בשירה העברית בימי הביניים, מלאת, א (תשמ"ג), עמ' 165-197.
פליישר, על דונש	— — —, 'על דונש בן לבראט, אשתו ובנו', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה (תשמ"ד), עמ' 189-202.
פליישר, רב האי	— — —, 'עיונים בשירתו של רב האי גאון', שי להימן (ספר היובל לכבוד א"מ הרבמן), ירושלים תשל"ז, עמ' 239-274.
פליישר, תעודות	— — —, 'תעודות ספרותיות לתולדות הגאונות בארץ ישראל', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 375-400.
רמב"ע	ר' משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה.
שטרן	ש"מ שטרן, 'קטע חדש מספר הגלוי לר' סעדיה גאון', מלילה, ה (תשט"ו), עמ' 133-147.
שירמן, המשוררים	ח' שירמן, 'המשוררים בני דורם של משה אבן עזרא ויהודה הלוי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב (תרצ"ו), עמ' קיז-קצד; ד (תחר"ץ), עמ' רמז-רצו; ו (תש"ו), עמ' רמט-שמו.
שירמן, השירה	— — —, 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס, כךך א, ירושלים ותל-אביב תשט"ו'.
שירמן, לתולדות	— — —, 'לתולדות השירה והדראמה העברית, א, ירושלים תשל"ט.
שירמן, מר-שאול	— — —, 'יצחק בן-מר-שאול המשורר מלוסינה', לתולדות השירה והדראמה העברית, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 136-148.
שירמן, משורר	— — —, 'משורר שקם לתחייה', תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 336-342.
שירמן, שירים	— — —, 'שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו'.
שירמן, שירת	— — —, 'שירת החול העברית בכתבי-היד מן הגניזה', תעודה, א (חקרי גניזת קהיר), תל אביב תשמ"מ, עמ' 97-123.
שכטר	S. Schechter, <i>Saadyana</i> , Cambridge 1903.